

**АКАДЕМИК РАБИҒА СЫЗДЫҚ МИЙНЕТТЕРИНДЕ ЖАЗЫҰ ХӘМ ОРТОЛОГИЯНЫ
РАҰАЖЛАНДЫРУҰ МӘСЕЛЕСІ**

Пирниязова Алима Кудияровна – филология илимлерінің докторы, профессор
alimapir@rambler.ru

Әжанияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПИСЬМА И ОРТОЛОГИИ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА РАБИГИ СЫЗДЫК

Пирниязова Алима Кудияровна – доктор филологических наук, профессор
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажанияза

**ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF WRITING AND ORTHOLOGY
IN THE WORKS OF ACADEMICIAN R. SYZDYK**

Pirniyazova Alima Kudiyarovna – Doctor of Philological Sciences, Professor
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajaniyaz

Таянч сұзлар: ёзув, алифбо, имло, орфоэпия, тилшунослик.

Резюме. Мақалада академик Рабиға Сыздықның қозғалып жатқан тилининг ёзув, имло ва орфоэпия тарихига оид асарлари ва тадқиқотларининг бошқа туркий тиллар алифбоси ва имлосининг шаклланиши ва ривожланишига таъсири кўриб чиқилади. Қозғалып жатқан тиллари генеалогик жиҳатдан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, фонетик тузилиши, ёзулиши ва талаффузи жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Бу тилларнинг алифбоси, имло ва ёзув тарихининг шаклланиши ва ривожланиши деярли бир хил эди. Бу жараёнда тўртта даврни аниқлаш мумкин.

Ключевые слова: письмо, алфавит, орфография, орфоэпия, лингвистика.

Резюме. Статья посвящена влиянию трудов и исследований по истории письменности, орфографии и орфоэпии казахского языка академика Рабиги Сыздык на историю формирования и развития алфавита и орфографии других тюркских языков. Казахский, каракалпакский языки хотя и близки по генеалогически, но они отличаются друг от друга фонетическим строем, написанием и произношением звуков. Пути формирования и развития алфавита, орфографии, история письма этих языков были практически одинаковыми. В этом направлении можно указать четыре периода.

Key words: letter, alphabet, spelling, spelling, linguistics.

Summary. The article is devoted to the influence of the works and research on the history of writing, spelling and orthoepy of the Kazakh language by academician Rabiga Syzdyk on the history of the formation and development of the alphabet and spelling of other Turkic languages. Although the Kazakh and Karakalpak languages are close in genealogy, they differ from each other in phonetic structure, writing and pronunciation of sounds. The paths of formation and development of the alphabet, spelling, and history of writing of these languages were practically the same. In this direction, four periods can be indicated.

Кириспіу. Адамзат жәмийетинде, оның мәдени турмысында жазыудың әҳмийети уллы. Жазыу арқалы улыўма мәдениет, әдебиет, илим, техника, көркем өнер хәм т.б. раўажланады хәм улыўма халық мәпине айналады. Сонлықтан да жазыусыз хеш қандай цивилизация болыўы мүмкин емес. Жазба тил хәр қандай халықтың, миллеттиң тарийхында үлкен әҳмийетке ийе. Себеби аўызекі тил адамлардың тек белгили бир орталықта хәм ўақытта ғана қатнас куралы болып хызмет ететугын болса, жазба тил орынға хәм ўақытқа байланыслы болмай-ақ турмыстың барлық тараўларында хызмет ете береді.

Әдебиетлар анализи хәм методология. Белгили тилши илимпаз, филология илимлериниң докторы, Академик Рәбиға Сыздық (1924-2020ж.ж.) өзиниң бир қанша мийнетлерин қазақ тилиниң жазыўы, имласы, сөз сазы оның қәлиплесіу тарийхына, дәўирге байланыслы өзгеріу жағдайларына бағышлады [1:278-282; 2:181-203].

Қазақ, қарақалпақ тиллери – түркий тиллес халықлардың ишинде өз фонетикалық системасы, оған тийкарланған имласы, сеслердиң айтылыўы менен өзгешеленип туратуғын тиллер. Олардың туўысканлық жағынан қыпшақ-ноғай тиллери топарына киретуғынлығы хәртәреплеме жақынлығынан дәрек береді. Бул тиллердиң әлипбеси, имласы, улыўма жазыўының қәлиплесіуи менен раўажланыўы да дерлик бирдей жолларды басып өткен. Қарақалпақ тили

жазыўының раўажланыўы хәм жетилисип барыўында төрт дәўирди атап өтиўге болады: I. Реформаланған араб әлипбеси (XIV әсирден XX әсирдиң 30-жылларына шекем).

II. Латынласқан әлипбе (1928-1940-ж.ж.).

III. Славян-кириллицаға тийкарланған әлипбе (1940-1994 - ж. ж. дейин).

IV. Латынластырылған хәзирги қарақалпақ әлипбеси.

Көплеген түркий тиллериниң жазыўының қәлиплесіу жоллары усас болып келген. «Қазақ халқы сан ғасыр бойы араб жазуынан пайдаланып келди – деп атап өтеди Рәбиға Сыздық: – Бул жазу халықтың рухани-мәдени мұқтажын белгілі бір дәрежеде өтеуге де, түркі халықтарына тән әдеби мұраларды оқып-білуге де, өзге туысқан халықтармен қарым-қатынас жасауларына да, ең негізгісі – сауаттарын ашып, хат тануға, мұсылманша ғылым-біліммен танысуға да әбден жарап келді. Соған қарамастан, XIX ғасырдың II жартысында қазақ мәдениетінде жазу (графика) проблемасы көтерілді. ...Сөйтіп, қазақ халқының ұлттық жазу жасау және жазу мәдениетін көтеру сияқты іс-әрекеттері XIX ғасырдың II жартысында басталып, қазіргі біздің тіл, жазу тәжірибемізге ұласты деп айтуға болады» [2:278].

Қарақалпақ тилиниң жазыўы да тап усындай жоллар менен қәлиплести. Ғәрезсизликтен соңғы жыллары жазыўды жетилистириу бағдарында өзгеріслер болды.

Қарақалпақ тилинің латын графикасындағы әлипбеси 1994-жылда қабылланған болса, усы отыз жыл ишинде үш рет өзгерди. Қарақалпақ әлипбесиниң соңғы варианты 2016-жылы қабылданды.

Қарақалпақ тилинің жазыўын ҳазирги жетилескен түрге алып келиў бағдарында бир қайта қарап шығыўлар болды. Көп жыллар даўамында қәлиплескен жазыўды бирден өзгертиў қыйыншылық туўдырады, ўақыт талап етеди. Жаңа нәрсени көпшиликтиң қабыл етиўинде қарсылықлар да ушырайды.

Қазақ тили де әлипбесин қайта қарап латын графикасына өзгертип атыр екен, тәжирийбеси бар түркий тиллеринен үйренгени макул. Бул процесс узақ даўам етеди. Тилши қәнигелер, психологлар, офталмологлар менен де ойласықлы түрде жумыс алып барған жөн. Улыўма билим бериў мектеплериниң бағдарламасында шет тиллери (англичан, немец хәм т.б. тиллер) де үйретиледи. Ол тиллердиң әлипбеси де, имласы да басқаша қурылған. Бул мектеп оқыўшыларының жазыўды, имланы, транскрипцияны, сөз сазын (орфоэпияны) үйрениўинде машқалалар пайда етеди. Латын жазыўындағы миллий әлипбени үйрениў хәм көнликпе пайда етиў ушын хәр бир инсанның дәслеп көриў қәбилетине, ядына тәсир керек.

Қарақалпақ тилинің имла қағыйдалары бурынғы кирилл әлипбесиндеги қағыйдалар тийкарында алынды. Р.Сыздық қазақ тилинің имласын «бир сеске – бир хәрип» деп атап өткенинде дурыс логика бар. Ал қарақалпақ тилинің латын графикасындағы әлипбеде **Ш, Щ – SH, Ч – CH** – еки хәрип пенен қабылданды.

Қарақалпақ тилинің ҳазирги әлипбесинде тилдиң өзгешеликлерин билдиретуғын сеслердиң таңбалары латын графикасындағы хәриплерге ақут белгисин қойыў арқалы жазылады: **Áá** (Әә), **Óó** (Өө), **Íí** (Ыы), **Úú** (Үү), **Ǵǵ** (Ғғ), **Ŋŋ** (Ңң).

Р.Сыздық былай жазады: “Қазақ тилинің анықтағышы” деп жалпы атпен ұсынылған кітапта – деп берилген Алғы сөзде: емле ережелері, тыныс белгілерін қою қағидалары, ауызша сөйлеу үстінде сөздерді дұрыс дыбыстау (айту) заңдылықтары бір жерге жинақталып беріліп отыр. Мұнда сауатты жазу мен сөзді дұрыс айту нормалары ереже түрінде баяндалып қана қоймайды, ол ережелер түсіндіріліп, мысалдармен дәлелденеді, тіпті жаттығу жұмыстары мен шағын орфографиялық сөздік беріледі [1:5].

Академиктиң бул мийнетинде имла қағыйдалары менен бир қатарда иркилис белгилериниң де хәр бирине тоқтап, мысаллар менен түсіндирилип берилиўи жумыстың ең жемисли хәм нәтийжели шығыўынан дерек береді. Бул қарақалпақ тилшилериниң үйрениўи керек мәселелер. Әсиресе, сөз сазы қарақалпақ тилинде елеге шекем дыққат аўдарылмай қиятырған тема. «Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал, сөздерді дұрыс айту дегеніміз тилдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады» - деп атап өтеди академик хәм аталған мийнетиниң IV тараўы Сөз сазы (Сөзді дұрыс айту нормалары)на бағышланды.

Сондай-ақ, қазақ тилинің имласында рус тилинен кирген, айтылыўы өзгерген сөзлер фонетикалық принцип пенен қазақша айтылыўынша жазылады деп белгиленгени айрықша атап өтиўге турарлық.

Қарақалпақ тилинде елеге шекем рус тилинен кирген сөзлер сол тилдеги қәлпинде, өзгериссиз жазыў қабыл етилген [5:520-537].

Адамның фамилиясын немесе әкесінің атын билдіру үшін қолданылатын ұлы, қызы деген сөздер жалқы есімге қосылып жазылады: Мұхтар Омарханұлы Әуезов, Ғабит Махмұтұлы Мүсірепов, Бауыржан Момышұлы, Сара Сәтбайқызы Есова [1:37].

Бул кубылыс қарақалпақ тилинде 90-жыллардан соң пайда болды. Бирақ, қарақалпақ тилинде ұлы, қызы көрсеткішлерин бөлек жазыў қабыл етилди.

Р.Сыздықтың атап өткениндей, меншикли атқа қосылып жазылғанын қарақалпақ тилине де ендириў орынлы болар еди.

Изертлеўде тарийхый-генетикалық хәм типологиялық методлардан пайдаланылды.

Талқылаўлар хәм нәтийжелер. Қарақалпақстан Республикасының аймағында төрт түркий тилинің ўәкиллери биргеликте жасайды: қарақалпақ, қазақ, түркмен хәм өзбек халықлары. Билим бериў бес тилде алып барылады. Жоқары оқыў орынларынан Қарақалпақ мәмлекетлик университети хәм Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында усы төрт тил хәм әдебияты қәнигеликтери бар. Улыўма билим бериў мектеплеринде өз ана тилинен басқа мәмлекетлик тиллер – өзбек хәм қарақалпақ тиллери оқытылады. Буннан тысқары рус хәм инглиз тиллери шет тиллери ретинде оқытылады. Мектеп оқыўшысы латын графикасындағы хәрқыйлы әлипбелерди, имла қағыйдаларын үйренеди. Дүнья жүзиниң хәрқыйлы аймақларында жасап хәм билим алып атырған қазақ балаларының жазыўды дурыс өзлестиреўине ерисиў ушын латын графикасындағы қазақ әлипбесин дүзиўде усындай жағдайларды есапка алып, туўысқан қарақалпақ хәм қазақ тиллериниң әлипбесин жақынластырып дүзиўди усыныс етер едим. Бурынғы кирилл әлипбеси менен имла қағыйдалары урас еди. Латын графикасындағы әлипбеде усы тәреплери итибарға алынса болар еди.

Ҳазирги күнде өзбек тилинің әлипбесине де бир қанша өзгерислер киргизилди хәм Өзбекстан Республикасы Сенатында бекитилди. Бурын еки таңба менен жазылып жүрген хәриплер, апостроф белгилери алып тасланып, орнына ақут белгилери қойылыўы мақулланды: **О‘о‘→Ö ö; Ғ‘ғ‘→Ǵ ǵ;**

Sh sh →Ş ş; Ch ch →Ç ç. Солай етип, соңғы өзбек тилинің латын әлипбесинде

26 хәрип хәм еки таңбадан ибарат үш белги орнына, 28 хәрип хәм апостроф белгисинен ибарат әлипбе қабылданды.

Бул түркий тиллериниң латын графикасындағы жазыўларын жақынластырады.

Жуўмақ. Академик Р.Сыздық – ана тилиндеги аўызеки әдебият үлгилерин, уллы Абай дәрәтпелерин кунт пенен үйренген, тилдиң сөз байлығын, сес өзгешеликлерин, сөйлеў үлгилери менен шеберлигин бүгинги әўлаққа жеткерген, кейинги әўлақларға да илимий бағдарда изертлеп қалдырған жетик тилши илимпаз еди.

Өзиниң барлық саналы өмирин ана тилин изертлеўге бағышлаған, сөз, сес дүньясының арасында адамның қарар көзиндей болып жылтырап атырған маржанларын хәммеден бурын көре алған, тилдиң миллий

өзгешелигин, тәбийғый айрықшалығын терең түсине алған, астарлы сөзлердің түп мәнісін шаға билген, өзинен соңғы әўладқа саркылмас ғәзийне етип таслап кеткен тил билиминиң 15 тен аслам тараўлары бойынша илимий изертлеў жумысларын алып барған жетик маман, Орайлық Азиядағы түркий тиллес халықлар арасында хаял-қызлардың илимдеги саркәрдасы Рәбиға Сыздыкова өзинен өлмес мийрас – мийнетлерин қалдырып кетти.

Бизлердің ўазыйпамыз оның ғәзийнесин, мийрасын қәстерлеп, тил билимине салып берген жолларын даўам етиў, келешек әўладларға түсиникли етип жеткериў болып қалады. Арал бойы миллий тиллериниң әлипбесин, имласын жетилистирип барыў бағдарында илимпаздың көрсеткен хәм айрықша итибар берип айтқан сөз сазы, имла мәселелери нәзерде тутылыўы зәрүр.

Әдебиятлар

1. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). - Астана: «Елорда», 2000.
2. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: «Арыс», 2004.
3. Сыздық Р. Қазіргі қазақ баспа мәтіндеріндегі жаңа сөздердің көрінісі. // Тілтанымдық зерттеулер (2000-2002). – Алматы: «Арыс», 2009, 83-87-б.
4. Сыздыкова Р. Тілдік норма және қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
5. Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi. – Nókis: «Bilim», 2020.